

فصلنامه تاریخ اسلام

سال دهم، شماره ۴، زمستان ۱۳۸۸، شماره مسلسل ۴۰

تأثیر دعا در رشد و شکوفایی فرهنگی و تمدنی شیعه

تاریخ دریافت: ۸۸/۱۰/۲۴ تاریخ تأیید: ۸۹/۱۱/۱۳

* دکتر علی نوری

** اعظم عاشوری

دعا راهی مستقیم برای برقراری رابطه بین انسان و خداوند متعال است. راهی که از عمیقترین لایه‌های درونی انسان آغاز و به بلندترین جایگاههای وجودی منتهی میگردد و به همین خاطر همواره جزء اساسیترین نیازهای هر انسان، است. شکل، عمق، جهت، محتوا، زمان، مکان و شرایط دعا کننده و دعا تاثیر فراوانی در تربیت، زندگی و پویایی حیات فرد و جامعه دارد. این تحقیق در صدد یافتن تاثیر دعا در ایجاد و کمال فرهنگ و تمدن شیعه میباشد و در پی اثبات این فرضیه است که «دعا در رشد و شکوفایی فرهنگی و تمدنی شیعه نقش تاثیرگذار دارد».

در این مقاله، به طور تصادفی یک دعا (دعای ندبه)، یک مناجات (مکارم الاخلاق) و یک زیارتنامه (امین الله) از ادعیه مهم و معتبر شیعی با روش تحلیل محتوا مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفت.

واژه‌های کلیدی: دعا، فرهنگ، تمدن، تمدن پژوهی، شیعه.

* استادیار پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی

** ارشد الهیات و معارف اسلامی (سطح ۳ حوزه)

مقدمه

از اولین احساساتی که انسان همواره در درون خود به همراه داشته احساس نیاز و ناتوانی است. انسان از زمانی که پای به این جهان خاکی میگذارد، دوران نوزادی تا پیری همیشه خود را ناتوان و نیازمند به غیر از خود میبیند. به همین علت دنبال قدرتی برتر است که به او تکیه کند و به آرامش برسد. تاریخ بشر از توجه به مبدأ هستی و خالق خود خالی نبوده و به نحوی با او به نیایش و ارتباط برخاسته و این همان حقیقت دعاست که از درون آدمی به الفاظ کشیده شده است.

دعا از ریشه «دعو» به معنای فراخواندن و دعوت کردن و در اصطلاح به معنای خواندن است. دعا و عرض نیاز به درگاه الهی است که از فضل بی انتهایش به نوید «ادعونی استجب لکم» درهای سعادت را به روی هر که او را بخواند می‌گشاید. آرامش بخش دل‌هاست و روح را از حیرت و یأس بیرون می‌آورد و به حرکت در می‌آورد. به انسان انبساط و شادی درونی میبخشد و روح ایمان را در انسان زنده نگه میدارد؛ ارتباطش را با خدای خود مستحکم و از دیگران بینیاز میکند. دعا به تعبیر رسول اکرم ﷺ مغز عبادت است و به همین دلیل آثار تربیتی بسیاری برای انسان دارد. میتوان گفت زبان دعا از عناصری است که بین همه انسان‌ها مشترک بوده و تاریخ به وجود آمدن آن به هبوط حضرت آدم بر می‌گردد. خداوند مهربان به آدم ﷺ آموخت با چه کلماتی احساس درونی خود را به زبان آورد و به سوی خدای خویش بازگردد: «فتلقى آدم من ربه كلمات فتاب عليه»^۱.

در تاریخ زندگی انبیای دیگر الهی نیز چنین نیایشها و طلب آمرزش از خدای مهربان به چشم میخورد. داستان حضرت یونس در دل ماهی، زکریا به هنگام دیدن مائده آسمانی در مقابل مریم و درخواست فرزند از خداوند در زمان پیری و... همه بیانگر این مهم است که همه انسان‌ها به خداوند نیازمند و برای رسیدن به هدف و خواسته خود به راز و نیاز و اظهار عجز با خدای خویش محتاج‌اند. در همه ادیان الهی نیز میبینیم که پیروان این ادیان و مکاتب دعاهایی را در ارتباط با خالق خود داشته‌اند. در کتب یهود

(اشعیا، ارمیا، ذکریا) ادعیه برای موارد مختلف آمده است: دعا برای زمان خطر، دعا برای ظهور ماشیع (منجی جهانی) و.... در انجیل نیز آمده است:

عیسی به شاگردانش گفت: هرگاه دعا کنید بگویید: ای پدر ما که در

آسمانی نام تو مقدس باد..... نان کفاف ما را روز به روز به ما بده و گناهان ما

را ببخش، زیرا که ما نیز هر قرض دار خود را میبخشیم و ما را در آزمایش

میاور، بلکه ما را از شریر رهایی ده.^۲

در همه ادیان، دعا و نیایش حرکت دهنده انسان‌ها در همه ابعاد تربیتی زندگی بوده است. در مکتب شیعه دعا زبان ویژه‌ای پیدا میکند. در حقیقت زبان دعا در رتبه وجودی انسان شکل میگیرد و ما نهایت شکوه و نیاز و حلاوت و عشق و محبت را در دعاها می‌آئمه اطهار، این انسان‌های کامل می‌یابیم که بر اسرار نهفته در عالی‌ترین مقام وجود و امکان وصول بر آن اشاره می‌کند. صحیفه سجادیه یکی از منابع مهم ادعیه شیعه و یک مکتب کامل انسان‌سازی است. امام سجاد علیه السلام در قالب زیباترین تعبیرات و فصیح‌ترین عبارات راهی برای صعود و مشاهده عالی‌ترین جلوه‌های توحید و کمال انسانیت را بر روی بشر گشوده‌اند. به تعبیر ایشان دعا در واقع چیزی جز عبادت نیست.^۳

آنچه در ادعیه ماثوره آئمه اطهار و صحیفه سجادیه دیده میشود آن است که لایه

نخست این ادعیه همان احساس نیاز و رابطه عمیق با خداوند است؛ اما در لایه بعدی انسان‌ها را به سوی تزکیه و توحید و اخلاق عالی انسانی و ظلم ستیزی و عرفان والا و در یک جمله به سمت انسان پروری و ساختن فرهنگ و تمدن سوق می‌دهد. این ویژگی بسیار مهم مکتب تشیع است که چنین گوهر گرانبهایی را در خود جای داده است و این چراغ پر نور هدایت را در مسیر رشد و تعالی همراه دارد.

معنا و مفهوم دعا، درخواست از وجود برتر برای رهایی از مشکلات و رسیدن به

خواسته‌هاست. برخی نیاز را در مسائل معیشتی و مادی می‌نگرند، عده‌ای در جلوه‌های

معنوی می‌یابند و تعدادی نیز حیات طیبه و جاودان الهی را نیاز واقعی و حقیقی به حساب

می‌آورند. دعوت خداوند برای زنده کردن مؤمنان به وسیلهٔ اجابت خدا و رسول، با وجود اینکه ما خود را زنده نمی‌بینیم، حقیقتی قابل توجه و تأمل است. نزد این عده عذاب هم انواع متفاوتی دارد و لذت‌ها هم کیفیت دیگری دارند. معیار لذت نزد آنان توجه و رسیدن به رفاه و راحتی مورد نظر بسیاری نیست، بلکه در نزدیکی حق است؛ همان طور که عذاب حقیقی در دوری از حق است. هنگامی که نگاه انسان تنها تیرگی را می‌بیند و دل از تاریکی‌ها لبریز و از روشنی‌ها تهی است، بدترین عذاب بر وجود انسان سرازیر شده است؛ حالتی که آدمی لذت مناجات و آرامش یاد خدا را احساس نمی‌کند و گاه از نام حق گریزان می‌شود.^۴

انگیزه انتخاب موضوع و ضرورت بحث درباره ی آن:

دعا در مکتب اهل بیت نقشی بسیار مهم در سازندگی و تربیت فرد و جامعه دارد. از دیدگاه علمی، دعا یکی از مهم‌ترین راهکارها برای حل مشکلات و بر طرف کردن بحران‌های روحی و جسمی انسان‌ها است. بر اساس نظریه مدیریت بر مبنای انتظارات،^۵ دعا تأثیر به سزایی در ایجاد حرکت در جامعه و تلاش برای رسیدن به نقطه بهتر از لحاظ مادی و معنوی دارد. تا کنون با وجود اهمیت موضوع بر روی این مسئله با استفاده از روش تحلیل محتوا کار کارشناسی مفید و مدون و قابل ارائه در سطح بالا انجام نشده است. این سؤال اصلی در اینجا مطرح است که آیا دعا به عنوان یک عنصر تربیتی، در رشد و شکوفایی فرهنگی و تمدنی شیعه نقش دارد؟ در پاسخ به آن این فرضیه را مطرح کرده‌ایم که دعا در رشد و شکوفایی فرهنگی و تمدنی شیعه نقش تأثیرگذاری دارد.

مفاهیم

دعا: «دعا» و «دعوت» مصدر «دعا یدعو» و به معنای خواندن، فراخواندن، ندا، درخواست و استغاثه است.

درباره واژه «دعا»^۶ چنین آمده است: خواندن جمله‌های مأثور از پیامبر و امامان در اوقات معین برای طلب آمرزش و برآورده شدن حاجت، درخواست حاجت از خدا، نیایش، مدح و ثناء، تحیت، درود، سلام، تضرع، نفرین.

«دعا» به معنای خواندن و خطاب قرار دادن است و اصطلاحاً به خواندنی گفته می‌شود که به وسیله آن، موجودی از خداوند متعال چیزی را بطلبد و درخواست نماید. تربیت: به معنای پروردن، پروراندن، پرورش دادن، ادب و اخلاق به کسی یاد دادن است.^۷

فرهنگ و تمدن: کلمه فرهنگ کلمه مشترک است که حوزه وسیعی از معانی متفاوت را در بر می‌گیرد. این کلمه در آثار ادبی گذشتگان در معنای لغوی به کار نرفته است. «این واژه مرکب که از نظر لغوی به معنای بالا کشیدن، برکشیدن و بیرون کشیدن است؛ هیچ‌گاه در ادبیات فارسی به مفهومی که برخاسته از ریشه کلمه باشد نیامده است».^۸ در آثار ادبی نویسندگان و شعرای ایرانی نیز از کلمه فرهنگ معانی مختلفی استخراج گردیده است؛ در دوره قبل از اسلام در *کارنامه اردشیر بابکان* به معنای فنون و روش‌ها آمده و پس از اسلام در اشعار فردوسی به معنای دانش، هنر و فرزاندگی و در زمان معاصر در مفهومی وسیع‌تر به معنای دانش، ادب، علم، معرفت، تعلیم و تربیت، آثار ادبی و علمی یک قوم یا ملت استفاده شده است.^۹

واژه فرهنگ از ریشه پهلوی «فرهنج» گرفته شده و به معنای ادب و تربیت به کار می‌رود. از فرهنگ تعریف‌های گوناگونی ارائه شده است؛ اما به یقین «فرهنگ از یک مقوله متجانس نیست و بر یک واقعیت مفرد دلالت نمی‌کند، بلکه تعداد زیادی از عناصر را در سطوح مختلف دربر می‌گیرد؛ از جمله عقاید، عواطف، ارزش‌ها، هدف‌ها، کردارها، تمایلات و اندوخته‌ها».^{۱۰}

ادوارد تایلور اولین و جامع‌ترین تعریف از واژه فرهنگ را این‌گونه بیان می‌کند:

فرهنگ مجموعه‌ای پیچیده که شامل معارف، معتقدات، هنرها، صنایع

تکنیک‌ها، اخلاق، قوانین، سنن و بالأخره تمام عادات و رفتارها و ضوابطی است که انسان به عنوان عضو یک جامعه آن را از جامعه خود فرا می‌گیرد و در قبال آن جامعه تعهداتی به عهده دارد.^{۱۱}

«تمدن» واژه‌ای عربی از ریشهٔ مدن به معنای دارا بودن اخلاق و آداب اهل شهر (مدینه) آمده است. در کتاب لغت المنجد در معنای تمدن جملهٔ «تَخْلُقُ أَهْلَ الْمَدَائِنِ» ذکر شده است. در زبان انگلیسی و فرانسه واژهٔ «تمدن» معادل «Civilization» آمده است که از کلمهٔ لاتین «Civilis» و از ریشهٔ «Civis» به معنای اهل شهر می‌باشد.^{۱۲} در هر حال واژهٔ تمدن مفاهیمی چون «پیشرفت، آداب، مهربانی و رعایت مقررات» را به همراه دارد. در لغت‌نامهٔ دهخدا این کلمه به معنای «انتقال از خشونت و جهل به حالت ظرافت و انس و معرفت و مجازاً به معنای تربیت و آداب» آمده است.^{۱۳}

رابطه فرهنگ و تمدن: غالب صاحب‌نظران علوم اجتماعی در تحلیل‌های خود بین این دو مفهوم تفاوت قائل‌اند. به نظر «مک ایور» فرهنگ معادل است با بیان حالات زندگی (ایدئولوژی، دین و ادبیات) و تمدن عبارت است از شکل جامعه و نظام و کنترل شرایط اجتماعی (تکنیک‌ها و سازمان‌های اجتماعی).^{۱۴} «کرویر» فرهنگ را به ارزش‌های اجتماعی و تمدن را به واقعیت‌های اجتماعی مرتبط می‌داند.^{۱۵}

تشیع: شیعه در لغت به معنای پیروان و یاران است و بر مفرد، تشبیه و جمع و نیز بر مذکر و مؤنث به طور یکسان اطلاق می‌شود.^{۱۶} در اصطلاح، شیعه به پیروان علی عَلِيٌّ عَلَيْهِ السَّلَامُ گفته می‌شود که معتقد به امامت و خلافت بلافضل ایشان از طریق «نصب» و «نص» پیامبر اکرم صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ وَسَلَّمَ هستند.^{۱۷}

شیعه به همان معنای مذکور در زمان پیامبر صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ وَسَلَّمَ نیز مطرح بوده است. و تعبیر «شیعه علی» بارها در سخنان آن حضرت به کار رفته است. وضعیت شیعه در زمان‌های مختلف به یک صورت نبوده است. اما عنصر اساسی برای تشیع که اعتقاد به امامت علی عَلِيٌّ عَلَيْهِ السَّلَامُ از

طریق نص است از ابتدای اسلام و در همه دوره ها در میان شیعه دیده می شود. دیرپاترین تصاویری که از ابتدایی ترین انسان ها در دل غارها و حفره ها و کوه ها به دست آمده به نحوی زندگی او را با نیایش و دعا به درگاه وجودی برتر به تصویر می کشند. حال ما چه این فعل و انفعال را به تعالیم انبیا از آغازین روز خلقت انسان نسبت دهیم و چه بر اساس آنچه بعضی از دانشمندان تصور میکنند، ناشی از جهل و نادانی او به علل طبیعی پدیده ها و در نتیجه رو کردن به خرافه و توتم بپنداریم، در اصل موضوع که تعلق خاطر انسان به نیایش و دعا به درگاه قدرت برتر است، تغییری رخ نمی دهد. هر چند می توان این دو دیدگاه را در این نقطه مشترک گرد آورد و خرافه پرستی بعضی از انسان ها از روزگار نخستین تاکنون را به جهل و نادانی آنان به علة العلل پدیده ها یعنی خداوند متعال و تعالیم انبیا او وابسته کرد. فلاسفه نیز نیاز انسان به نیایش و دعا و پرستش را نیازی فطری می دانند و جزء ذات او تلقی می کنند.

به هر حال بشر پیوسته و علی الخصوص در مواقع بحرانی دست به دعا و نیایش بر می دارد و در بسیاری از برهه های تاریخ این نیاز او باعث شده تا انسان های زیرک به سوء استفاده از آن برخیزند و با ایجاد بتکده ها و خدایان خیالی این نیاز را به سوی منافع فردی و جمعی خود ساماندهی و وسیله ای برای استثمار جوامع قرار دهند. از سوی دیگر دعا چون در اوج بر انگیختگی انسان شکل می گیرد، در سازماندهی هیجان و شکفتگی استعداد های نهفته وی، چه به صورت فردی و چه جمعی، نقشی بی بدیل ایفا میکند. یکی از مهم ترین ارکان ادیان الهی در هدایت انسان ها شکل دادن و جهت دادن به دعا های آنها بوده و به همین علت از اصل موضوع دعا عموم فرهنگ ها و تمدن های بشری بهره مند بوده اند؛ اما چیزی که در این زمینه مذهب شیعه را از بقیه موارد متمایز می کند دو نکته مهم است:

۱- آنکه مذهب شیعه به علت فشارهای طولانی و متمادی طی قرن ها بر اساس عنصر بنیادین تقیه سعی در انتقال فرهنگ داشته و در این زمینه دعا مهم ترین یا یکی از

مهم‌ترین روش‌هایی بوده که توانسته عمیقترین مفاهیم معنوی را با استوارترین مبانی فکری و تربیتی فردی و اجتماعی پیوند دهد و بر اساس آموزه‌های خود دیانت را با سیاست گره بزند. ادعیه وارده از اهل بیت علیهم‌السلام در شکلگیری این عناصر و مفاهیم بسیار موثر بوده و هستند.

۲- وجود عناصر عصمت و عدالت باعث شده تا خاستگاه دعا در مذهب شیعه از آنچه در بعضی از فرهنگ‌ها و تمدن‌ها بر اساس منافع فردی و جمعی پدید آورندگان شکل گرفته، مصون ماند و در واقع کل مجموعه را به صورت یک سیستم به هم پیوسته به سوی هدفی متعالی رهنمون شود. هدفی که منافع تمامی بشر در ایجاد صلح و عدل را در جامعه‌ای در زیر سایه امامت و ولایت عادل‌ترین و پاک‌ترین انسان‌ها و با کارکرد امر به معروف و نهی از منکر، جهاد و تقیه شکل داده، در نقطه اوج با حکومت مهدی (عج) پیش روی بشری تعریف نموده است. به خاطر همین خصوصیات است که *صحیفه سجادیه* را قرآن بالارونده در قبال قرآن مجید یعنی قرآن فرود آمده نام می‌برند.

دعا دارای مفهومی عمیق، گسترده و دارای شمول عام است. به همین علت برای زمان‌ها و مکان‌های متفاوت و در هر حالی امکان استفاده از آن در نظر گرفته شده و کارآمدی آن به تجربه رسیده است. برخی از آنها به صورت زیارتنامه در مکان‌های خاص و برخی به صورت مناجات نامه و بعضی دیگر به درخواست از خداوند می‌پردازد. در احادیث و منابع شیعی زمان‌ها و مکان‌های خاصی برای استجابات ادعیه وارد و توصیه شده است. به جهت عظمت و قداست برخی از اوقات سال یا ماه مانند ماه رمضان و شب‌های قدر و یا در مکان‌های مقدس مانند مسجدالحرام و قبور مطهر ائمه امکان استجابات دعا بیشتر است؛ اما مهم حضور قلب و هم‌زبان بودن زبان و دل با هم است و دیگر آنکه دعا با سنت‌های خداوند در تنافی نباشد و شرایط دیگری در استجابات دعا وجود دارد که در اینجا به مواردی از آنها اشاره شده است.

«زمان و هنگام دعا» که بر اجابت دعا تأثیر دارد شامل دو بخش است:

۱- بخش‌هایی از زمان که درک آن در همهٔ ایام سال ممکن است و اهمیت بسیاری دارند؛ مانند: هنگام اذان و اقامه، بین دو خطبه نماز جمعه، به هنگام بارش باران در سفر، بین نماز ظهر و عصر در روز چهارشنبه، در حال بیماری، نماز وتر، به هنگام افطار و اضطرار، به هنگام اضطرار و درماندگی، به هنگام جهاد سپاهیان اسلام، به هنگام تلاوت قرآن و پس از آن، به هنگام وزیدن باد، به هنگام شهادت شهید و ریختن خونش بر زمین و به هنگام سجده که نزدیک‌ترین حالت انسان با خداست. همچنین به هنگام بروز حوادث طبیعی؛ مانند: رعد و برق، زلزله، توفانی شدن دریا، وزیدن بادهای سهمگین، گرفته شدن خورشید و ماه.

به هنگام بروز حوادث اجتماعی: جنگ‌ها، دفاع‌ها، آفریدن حماسه‌ها و از

خودگذشتگی‌ها و....

به هنگام وقوع رخدادهای زندگی، سفر، انتخاب همسر و ازدواج، تولد فرزند، پوشیدن لباس نو، رفتن به خانه نو، حلول سال نو و نوروز و....
و به هنگام دیدن زیبایی‌ها و نعمت‌های پروردگار، نگاه کردن به آسمان و ستارگان، بویدن گل‌ها، دیدن میوه‌ها، مشاهده زیبایی‌ها و نشانه‌های خدا در آفرینش (دریا، کوه، جنگل و...).

۲. بخش‌هایی از زمان که در طول سال یکبار یا چندبار درک می‌شوند که برتر از همهٔ اوقات هستند: شب‌ها و روزهای قدر و تمام ماه مبارک رمضان، شب‌ها و روزهای اول و آخر هر ماه به ویژه شب و روز اول ماه رجب، نیمه شعبان، هفده ربیع‌الاول، عید فطر، عید قربان، دهه اول ذی‌الحجه، شب و روز عرفه از اهمیت فراوانی برخوردار است.

از سوی دیگر مکان‌هایی برای دعا و عبادت تعیین و تأکید شده‌اند که از قداست و اهمیت ویژه‌ای برخوردارند و اندیشیدن و برانگیختن شور و حال نیایشگران را سبب می‌شوند. مسجدالحرام، کعبه، حجر اسماعیل عليه السلام، مقام ابراهیم عليه السلام، بالای کوه صفا، عرفات و جاهای مقدس دیگری در حرم مکه همچون (غار حراء)، غار ثور، جبل الرحمه، شعب ابی طالب، قبرستان ابی طالب، همچنین مسجد النبی، حرم امام حسین عليه السلام، مسجد

کوفه، قبور مطهراتمه علیها السلام و مسجد جمکران، که افزون بر یادآوری و بندگی انبیای الهی به نیایش‌های نیایشگران روح می‌بخشند و استجاب دعاها را سبب می‌شوند. امام هادی علیه السلام می‌فرماید: از برای خدا بقعه‌هایی است که دوست می‌دارد در آن مکان‌ها دعا شود و اجابت فرماید و حائر حسینی از آن بقعه‌هاست.^{۱۸} شناخت آداب دعا و انجام شرایط آن نیز در اثربخشی دعا و استجاب آن مؤثر است. افزون بر طهارت باطنی (پاکدلی، اخلاص و نیت و قصد قربت الی الله) طهارت ظاهری (غسل، وضو، لباس پاکیزه، مسواک زدن، استعمال بوی خوش، روبه قبله بودن و...) از آداب دعا به شمار می‌آیند. همچنین کمک به نیازمندان، دادن صدقه یا هدیه‌ای به مستمندان و اطعام گرسنگان، پیش از دعا کردن، از آداب دعا و عوامل استجاب آن است. پرهیز از تجاوز و ستم به دیگران، احسان و نیکوکاری، توبه و استغفار از گناهان، پرداخت مظالم و حقوق مردم، پاک ساختن دل از کینه و بغض، تغذیه از حلال و پرهیز از حرام، پرهیز از پرخوری، پرهیز از فحاشی و سخنان ناروا و مداومت بر فرایض و نوافل نیز از آداب دعا و شرایط استجاب آن است.

هر ملت و جامعه در طول تاریخ زندگی دستاوردهای مادی و معنوی خود را به نسل‌های بعدی منتقل می‌کند و این هویت همان فرهنگ و تمدن آن جامعه و ملت و قوم است. فرهنگ مجموعه پیچیده‌ای از دانش‌ها، باورها، هنر، اخلاقیات، حقوق و عادات و رسوم مردم و توانمندی‌هایی است که انسان به عنوان جامعه دارد و در حقیقت حاصل تلاش فکری و جمعی بشر است و تمدن عالی‌ترین مرتبه حیات جمعی است که با جامعه‌پذیری، نقدپذیری، نظم‌پذیری، تقسیم کار و نوآوری همراه و شامل امور اقتصادی، دولت، حاکمیت، زبان، هنر و علوم و فنون می‌شود. آنچه می‌تواند تمدن را از فرهنگ متمایز کند، جنبه عینی بودن تمدن است؛ در حالی که فرهنگ جنبه ذهنی دارد و عینی نیست؛^{۱۹} اما این دو مقوله در جوامع بشری بی‌تأثیر از یکدیگر نیستند و ممکن است در بسیاری موارد تمدنی به واسطه فرهنگ موجود در آن قوام گیرد و بالعکس. در هر جامعه

ای که باورهای اخلاقی رشد کند و مردم اصول اخلاقی و ارزش‌ها را محترم شمارند اعتماد و امنیت بالا رفته، ارتباطات توسعه یافته، بستر فرهنگی مناسبی برای حفظ و تقویت تفاهم در نظام اجتماعی به وجود می‌آید که ناچار از پایبندی به قانون است و این نشانه حرکت جامعه به سوی مدنیت است.

موجودیت فرهنگ و تمدن اسلامی را می‌توان از آغاز دعوت پیامبر از مردم برای ایمان به خدا دانست. این مرحله اول بود و اما مرحله بعدی زمانی بود که پیامبر اسلام صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ وَسَلَّمَ به مدینه هجرت نمود و حکومت اسلامی در این شهر تشکیل داد. پس از آن حکومت اسلامی فراتر از منطقه خود گسترش یافت و پس از تثبیت حاکمیت اسلام امکان ارتباط مسلمانان با حوزه‌های تمدنی دیگری مانند روم، ایران و مصر که همجوار بودند، فراهم آمد. با گسترش و انتشار اسلام زمینه دستیابی مسلمانان به علوم و دانش‌های پراکنده در شرق و غرب دنیای آن روزگار فراهم شد. تشیع نیز از همان زمان پیامبر به صورت علنی در روز عید غدیر پی‌ریزی و پیامبر واژه شیعه را در مورد پیروان امام علی عَلِيٌّ عَلَيْهِ السَّلَام به کار برده است. امام سجاد عَلِيٌّ عَلَيْهِ السَّلَام می‌فرماید: «پیامبر به علی عَلِيٌّ عَلَيْهِ السَّلَام فرمود: به شیعیان بشارت بده که من شفیع آنها خواهم بود...». ^{۲۰} در کتب معتبر شیعه و سنی احادیثی نقل شده که در آنها پیامبر صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ وَسَلَّمَ باصراحت از شیعه علی نام برده‌اند و عملاً با عناوین مختلف آن را وارد حوزه تفکر اسلامی کرده‌اند. این مرحله اول حیات شیعه بوده و مرحله دوم آن از رحلت پیامبر صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ وَسَلَّمَ شروع می‌شود. در این دوره که زمان حکومت خلفاست، پیروان حضرت علی عَلِيٌّ عَلَيْهِ السَّلَام با راهنمایی‌های امام خود در امور سیاسی و اجتماعی و جنگ‌ها شرکت و از محضر ایشان در تفسیر و عقاید و احکام فقهی استفاده و پیروی می‌کردند. دوره سوم بعد از قتل عثمان و حکومت حضرت علی عَلِيٌّ عَلَيْهِ السَّلَام شروع می‌شود. در این دوره علاوه بر امامت، ولایت سیاسی امام نیز محقق شده و شیعه در ابعاد مختلف اجتماعی نقش بیشتری پیدا می‌کنند. بعد از شهادت ایشان حیات شیعه وارد مراحل سختی شده اما در هر مرحله به حیات خود ادامه داده و با استفاده از فرهنگ غنی که از امامان

خود به دست آورده است به رشد و تعالی خود ادامه می‌دهد.

در مورد مفهوم دعا با مطالعه در منابع مختلف به این نتیجه می‌رسیم که:

از دیدگاه دانشمندان یک عنصر تربیتی است که از زمان حیات انسان با انسان همراه بوده است.

از نظر ادیان مختلف به طور ویژه یک عنصر فرهنگ دینی است که به عنوان جزئی تفکیک ناپذیر از تمامی ادیان در فرهنگ مربوط به آنها وجود داشته و دارد.

از نظر دین اسلام و مذهب شیعه نقشی بسیار گسترده و فراگیر در فرهنگ داشته و دارد و به واقع یکی از ارکان شکل‌دهنده و جهت‌دهنده و آینده ساز آن می‌باشد. بخش مهمی از خصوصیات تمدنی شیعه بر اساس این زیر ساخت فرهنگی شکل می‌گیرد. حضور دعا در تمامی لحظات، مکان‌ها، زمان‌ها، شرایط بحرانی، وضعیت‌های عادی، خصوصیات فردی و اجتماعی، شادی‌ها و غم‌ها، نیازها و نمازها در مذهب شیعه نشان دهنده گسترده بودن فراوان آن به عنوان یک عنصر ویژه تربیتی می‌باشد. دعا در مذهب شیعه بیشتر فعلیت معنوی دارد و کارکرد آن در اعمال و رفتار و کردار فرد در جامعه بازتاب می‌یابد، پس ماهیتی فرهنگی و کارکردی تمدن ساز دارد.^{۲۱}

همچنین مطالعه در تاریخ فرهنگی و تمدنی شیعه مارا به این نتایج می‌رساند که:

دوره‌ای به نام تمدن اسلامی وجود دارد که از زمان خلفا تا زمان اوج آن یعنی دوره عباسیان و امویان، مذهب شیعه و پیروان آن عموماً تحت فشار بوده و شیعیان بیشتر از آنکه بتوانند نمادهای عینی و بیرونی و تمدنی از خود نشان دهند، خصوصیات محتوایی و غیر عینی خود را که رویکردی فرهنگی دارد در آن دوره توسعه داده‌اند.

شیعه در دوره مذکور هرگاه فرصتی را فراهم دیده، و پس از آن به طور مستمر توانسته در قالب‌های مختلف از قبیل زیدیه، فاطمیان، آل بویه و صفویه و پس از آن تشکیل دولت داده و رویکردهای محتوایی و فرهنگی خود را، کارکردهای تمدنی و عینی بخشد.

آنچه به عنوان آینده فرهنگ و تمدن شیعی در ادعیه به تصویر کشیده شده و برای

معتقدان و علاقه‌مندان آن به صورت انتظار در آمده، تشکیل حکومت جهانی الهی (مدینه فاضله) با حاکمیت کامل‌ترین انسان (مهدی (عج)) است. اندیشه‌ای که در تمامی ادیان الهی مشترک بوده و انتظاری سازنده فرهنگ و تمدن مبتنی بر ارزش‌های الهی را در پی داشته، جوامع و علی‌الخصوص جامعه شیعی را در مسیر زمان بدان سو جهت دهی، هدایت و ساماندهی نموده است. کارکرد اصلی ادعیه کمک به ساختن فرهنگ مبتنی بر این موضوع و سپس تشویق در به فعلیت درآمدن تمدن مبتنی بر آن می‌باشد.^{۲۲}

دستاوردها

۱- دعا نقطه مشترک همه انسان‌ها در طول تاریخ بوده است، چرا که انسان موجودی است که در عین فقر و نیاز و ناتوانی و در مسیر زندگی سعی داشته خود را به موجودی برتر و تواناتر از خود متصل کند.

انسان‌ها به روش‌های متفاوتی با معبود خود ارتباط برقرار نموده و نیازها و خواسته‌ها را مطرح نموده‌اند. در ادیان دیگر نیز جملاتی در قالب دعا دیده می‌شود.

این نوع ارتباط انسان با خالق خویش تأثیرات شگرفی در تمامی زوایای زندگی انسان دارد. بدین جهت در روایات از دعا به عنوان بهترین عبادت نام برده شده است. علاوه بر اینکه انسان با طرح خواسته‌های خود با خالق یکتا، به آنها می‌رسد. از لحاظ روانی و روحی نیز به آرامش می‌رسد.

نکته مهم و قابل توجه آن است که گرچه همه انسان‌ها در طول تاریخ در مسیر زندگی خود به این نقطه رسیده‌اند که دست به دعا و راز و نیاز با خالق خود بردارند، اما در فرهنگ شیعه ادعیه از زبان اشخاصی که خود انسان‌های کامل‌اند و عمیق‌ترین و برترین ارتباط با معبود خود را دارند با تعابیر بسیار باشکوه و زیبا بیان شده و این در فرهنگ‌ها و جوامع دیگر دیده نشده است. ادعیه‌ای که از امامان معصوم علیهم‌السلام رسیده دارای مضامین بسیار عمیق و بلند و تأثیرگذار می‌باشد که نشان از عمق و ژرفا و نورانیت وجودی آنهاست و در حقیقت بعد از قرآن کریم راه نزدیکی برای رسیدن به تقرب خداوند و رسیدن انسان

به نقطه اوج و کمال خود می‌باشد. معارفی که در ادعیه وارده از معصومین علیهم‌السلام دیده می‌شود شامل شناخت خداوند از طریق اسما و اوصافی است مانند جلال، قدرت، عظمت، رحمت و نورانیت و ... می‌باشد که با تعابیر بسیار زیبا و جذاب بیان شده‌اند. همچنین یادآوری نیاز شدید انسان به خداوند و جلب رحمت و عطف او، توبه و انابه و بازگشت از گناهان و غفلت‌ها به سوی خداوند متعال و نزدیک شدن به او با شستشوی وجود خود از رذایل و بدی‌ها می‌باشد. اگر گذری کوتاه بر فرهنگ و تمدن شیعه داشته باشیم می‌بینیم که عناصر ویژه‌ای این فرهنگ را از دیگران متمایز نموده، تفاوت محسوسی بین جوامع شیعی و دیگر جوامع پدید آورده است. ایمان، اراده و شجاعت و پویایی فکر و اندیشه و حرکت به سمت جلو و نشاط و ... از این مواردند.

تجزیه و تحلیل آماری

در مطالعه نمونه‌ها که به طور تصادفی سه دعای معتبر ندبه، مکارم الاخلاق و زیارت امین‌الله را به روش تحلیل محتوا شامل می‌شود، هشت شاخص فرهنگی و هشت شاخص تمدنی را^{۲۳} استخراج و فرازهای دعا را بر اساس آنها طبقه‌بندی کردیم. (جدول زیر)

شاخص‌های تمدنی (عینی)	شاخص‌های فرهنگی (محتوایی)
امور اقتصادی	معارف
دولت و حاکمیت	باورها
همکاری و تعاون	هنر
علوم و فنون	مذهب
جامعه‌پذیری	آداب و رسوم
نظم‌پذیری	اخلاق
قانون‌گرایی	زبان
امنیت و آرامش	تعلیم و تربیت

براین اساس نتایج زیر استحصال شده است:

۱. در دعای ندبه از تعداد ۲۹۱ فراز شاخص‌های طبقه‌بندی شده، تعداد ۱۹۰ فراز به شاخص‌های فرهنگی و ۱۰۱ فراز به شاخص‌های تمدنی مربوط می‌شود. در این بین شاخص‌های فرهنگی و تمدنی به ترتیب اهمیت و تعداد موارد عبارت‌اند از:

اولویت	شاخص‌های فرهنگی(محتوایی)	تعداد	-	اولویت	شاخص‌های تمدنی (عینی)	تعداد
۱	تعلیم و تربیت	۱۰۶	-	۱	دولت و حاکمیت	۶۵
۲	مذهب	۳۳	-	۲	امنیت و آرامش	۱۶
۳	باورها	۲۳	-	۳	قانون‌گرایی	۸
۴	اخلاق	۱۷	-	۴	نظم‌پذیری	۶
۵	آداب و رسوم	۶	-	۵	همکاری و تعاون	۴
۶	معارف	۶	-	۶	امور اقتصادی	۱

۲. در مناجات مکارم الاخلاق از تعداد ۲۰۲ فراز شاخص‌های طبقه‌بندی شده، تعداد ۹۹ فراز به شاخص‌های فرهنگی و ۱۰۳ فراز به شاخص‌های تمدنی مربوط می‌شود. در این بین شاخص‌های فرهنگی و تمدنی به ترتیب اهمیت و تعداد موارد عبارت‌اند از:

اولویت	شاخص‌های فرهنگی(محتوایی)	تعداد	-	اولویت	شاخص‌های تمدنی(عینی)	تعداد
۱	اخلاق	۴۹	-	۱	دولت و حاکمیت	۲۸
۲	تعلیم و تربیت	۳۵	-	۲	امنیت و آرامش	۲۸
۳	مذهب	۱۳	-	۳	امور اقتصادی	۲۲
۴	آداب و رسوم	۱	-	۴	همکاری و تعاون	۱۱
۵	معارف	۱	-	۵	قانون‌گرایی	۷
			-	۶	جامعه‌پذیری	۴
				۷	نظم‌پذیری	۳

۳. در زیارت امین الله از تعداد ۴۴ فراز شاخص‌های طبقه بندی شده، تعداد ۱۶ فراز به شاخص‌های فرهنگی و ۲۸ فراز به شاخص‌های تمدنی مربوط می‌شود. در این بین شاخص‌های فرهنگی و تمدنی به ترتیب اهمیت و تعداد موارد عبارت‌اند از:

اولویت	شاخص‌های فرهنگی (محتوایی)	تعداد	-	اولویت	شاخص‌های تمدنی (عینی)	تعداد
۱	تعلیم و تربیت	۹	-	۱	امنیت و آرامش	۱۶
۲	اخلاق	۳	-	۲	دولت و حاکمیت	۵
۳	مذهب	۲	-	۳	امور اقتصادی	۴
۴	آداب و رسوم	۲	-	۴	همکاری و تعاون	۲
			-	۵	قانون‌گرایی	۱

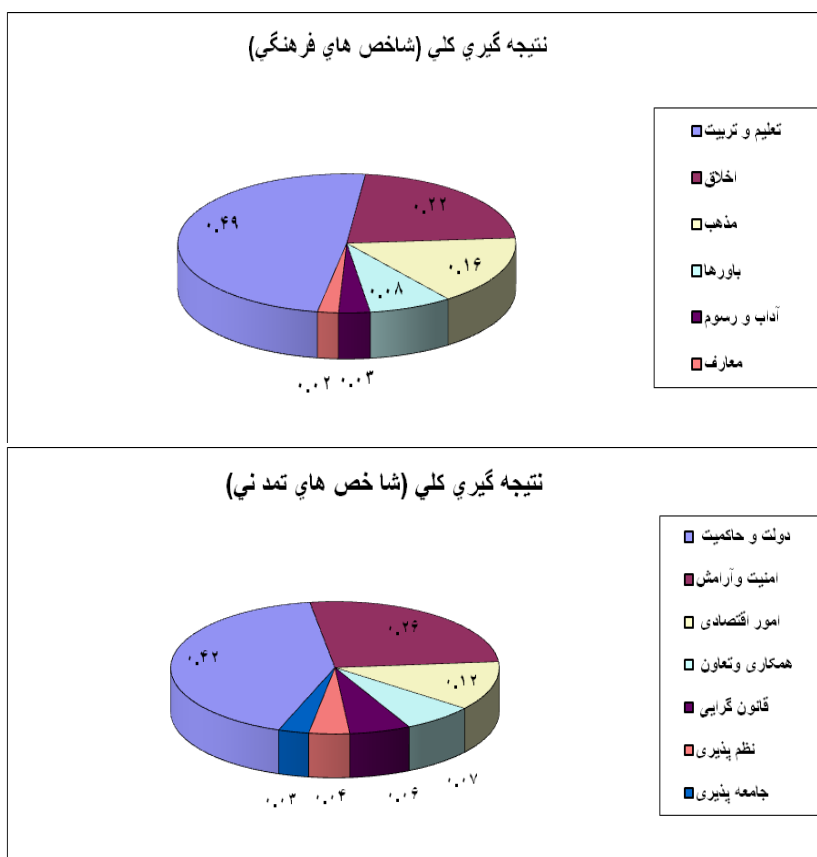
در نتیجه‌گیری کلی از این ادعیه، از تعداد ۵۳۷ فراز، تعداد ۳۰۶ فراز (۵۷ درصد از کل) به شاخص‌های فرهنگی و تعداد ۲۳۱ (۴۳ درصد از کل) به شاخص‌های تمدنی مربوط می‌شود. شاخص‌های فرهنگی و تمدنی به ترتیب اهمیت عبارتند از:

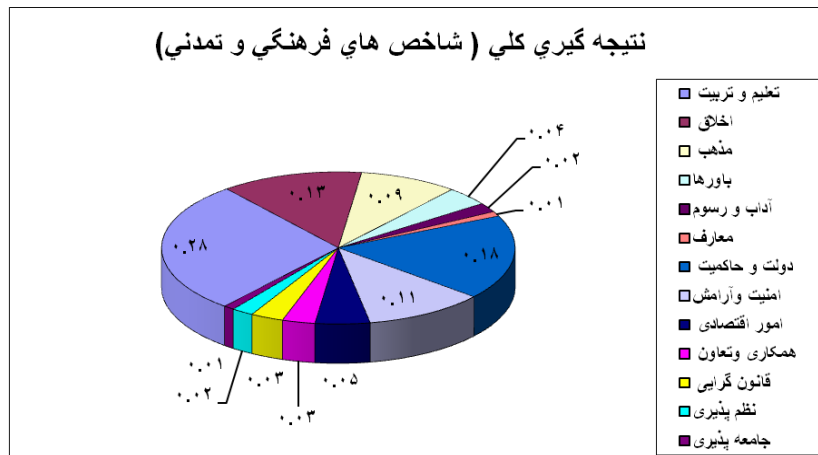
اولویت	شاخص‌های فرهنگی (محتوایی)	تعداد	درصد	-	اولویت	شاخص‌های تمدنی (عینی)	تعداد	درصد	درصد کل
۱	تعلیم و تربیت	۱۵۰	۴۹	-	۱	دولت و حاکمیت	۹۸	۴۲	۱۸
۲	اخلاق	۶۹	۲۲	-	۲	امنیت و آرامش	۶۰	۲۶	۱۱
۳	مذهب	۴۸	۱۶	-	۳	امور اقتصادی	۲۷	۱۲٪	۵
۴	باورها	۲۳	۸	-	۴	همکاری و تعاون	۱۷	۷	۳

۳	۶	۱۵	قانون گرایی	۵	-	۲	۳	۹	آداب و رسوم	۵
۲	۴	۹	نظم پذیری	۶	-	۱	۲	۷	معارف	۶
۱	۳	۴	جامعه پذیری	۷	-					

درصدهای مقایسه ای نیز عبارت‌اند از:

نتیجه گیری نهایی

با مشاهده درصدهای بالای تأثیرگذاری شاخص های فرهنگی و تمدنی در ادعیه شیعه بر اساس روش توصیفی و تحلیل محتوا، فرضیه ما یعنی «دعا در رشد و شکوفایی فرهنگی و تمدنی شیعه نقش تأثیرگذار دارد». اثبات می شود. از مجموع این تحقیق موارد زیر نیز به دست می آید:

۱. دعا از زیباترین واقعیات عالم انسانی است و صرف نظر از بحث استجابت به تنهایی برای انسان کشش و جاذبه زیادی دارد و او را از همه تعلقات جدا و به خالق بی همتای خود متصل می کند.

۲. بهترین و غنی ترین زبان دعا در کلام معصومین علیهم السلام تجلی نموده است. این ادعیه بهترین و سریع ترین مسیر را برای رسیدن انسان به رشد و کمال نشان می دهند؛ بنابراین ادعیه در فرهنگ و تمدن شیعه نقش محوری در مباحث خدانشناسی و تربیتی و سیاسی و اجتماعی دارند.

۳. صحیفه سجادیه به عنوان یکی از عظیم ترین منابع دعا در فرهنگ و تمدن شیعه

دارای سرمایه وسیع معرفتی و ساختار هنری بسیار زیبا و حاوی مضامین سیاسی، اجتماعی، اخلاقی، تربیتی و خداشناسی می‌باشد.

۴. با بررسی در محتوای ادعیه و با در نظر گرفتن شاخص‌های فرهنگی و تمدنی به این نتیجه می‌رسیم که دعا که عنصری زبانی است، با وجود داشتن ماهیت فرهنگی کارکردی تمدن ساز دارد.

۵. تمدنی که در مذهب شیعه در قالب دعا ارائه می‌شود با ظهور و حضور مهدی (عج) و تشکیل دولت عدل جهانی وی واقعیت خارجی پیدا می‌کند. این تمدن دارای ویژگی‌هایی است که در جای جای ادعیه برای مشتاقان تبیین و تشریح شده است.

۶. در مذهب شیعه، فرد و جامعه به وسیله دعا به تربیت و تزکیه نفس اقدام کرده و به طور مرتب و در طی زمان به آماده ساختن خود برای رسیدن به نقطه آرمانی این مذهب یعنی انسان کامل در فرد و مدینه فاضله در جامعه می‌پردازد.

۷. ادعیه شیعه از لحاظ عمق، زیبایی، وحدت و همگرایی و نیز ارائه چشم اندازی به عمق فطرت و بلندای عدالت و عصمت بی‌مانند است.

۸. توجه به ادعیه شیعه و استفاده مرتب از آن در طهارت و رشد و تعالی فرد و جامعه تاثیر فراوان داشته و دوری از آن که موجب از دست دادن زمینه ایمنی و سلامت و سعادت فرد و جامعه خواهد شد.

پیشنهاد

در طول تاریخ شیعه، دعا مهم‌ترین یا حداقل یکی از مهم‌ترین نقش‌ها را در ادامه حیات، رشد، پویایی و جهت‌دهی افراد و جوامع شیعی به سوی انسان کامل و مدینه فاضله برعهده داشته و با ایجاد ارتباط عاطفی بین انسان‌ها و خداوند متعال دائماً آنها را به سوی وضعیت بهتر رهنمون شده است؛ به همین علت نمی‌توان از تأثیر دائم این عنصر در بهبود مستمر فرهنگ و تمدن چشم پوشی نمود. از این لحاظ ادعیه نقشی مانند آب حیات برای ادامه فرهنگ و تمدن شیعی داشته‌اند؛ اما متأسفانه مدتی است به علت حضور پررنگ

ماهواره، اینترنت، رسانه های جمعی، این نقش کمرنگ شده و آن آب حیات جای خود را به آب‌هایی نه چندان مفید یا حتی آلوده داده است. پسندیده است مسئولان امور به تأثیر و کارکرد دعا در فرهنگ و سپس رویکرد تمدن ساز آن برای حیات طیبه فرد و جامعه اهتمام بیشتری کنند. از سوی دیگر شایسته است علما و روحانیت به عنوان پرچمداران حیات و حرکت معنوی مردم به عنصر دعا و نشر و توسعه آن در زندگی فردی و جمعی مردم هرچه بیشتر عنایت فرموده و این نقش را پر رنگ تر و اثربخش تر سازند. در این زمینه نظریه مدیریت بر مبنای انتظارات یکی از جنبه‌های مهمی است که میتواند مورد توجه قرار گیرد.

پینوشتها

۱. بقره (۲) آیه ۳۷.
۲. انجیل لوقا (تهران: نشر علم، ۱۳۸۸) ۱۱ / ۲ - ۴.
۳. الامام علی بن الحسین علیه السلام، صحیفه سجادیه، چاپ رایزنی فرهنگی ایران در سوریه، دعای ۱۵/۴۵.
۴. رک: فلسفی، شرح و تفسیر دعای مکارم الاخلاق (تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی، ۱۳۸۸).
۵. رک: عباس منوریان، «مدیریت بر مبنای انتظارات MBE قدرت پیشگویی مثبت»، مجله اقتصاد مدیریت، شماره ۵، فروردین ۱۳۶۹.
۶. حسن عمید، فرهنگ عمید (تهران: انتشارات امیر کبیر، ۱۳۷۴) ج ۱، ص ۹۵۳.
۷. همان، ص ۵۵۹.
۸. محمود روح الامینی، زمینة فرهنگ شناسی (تهران: عطار، ۱۳۸۸) ص ۱۱.
۹. داریوش آشوری، تعریف‌ها و مفهوم فرهنگ (تهران: مرکز اسناد فرهنگی آسیا، ۱۳۵۷) ص ۱۵-۱۷.
۱۰. محمدتقی جعفری، فرهنگ پیرو فرهنگ پیشرو (تهران: موسسه تدوین و نشر آثار علامه جعفری، ۱۳۷۹) ص ۳۶.
۱۱. محمود روح الامینی، پیشین، ص ۱۴۷.
۱۲. آگ برن و دیگران، زمینة جامعه شناسی، ترجمه و اقتباس امیرحسین آریانپور (تهران: نشر گستره، ۱۳۸۱)، ص ۴۱۱.
۱۳. علیاکبر دهخدا، لغت نامه (تهران: چاپ دوم از دوره جدید، دانشگاه تهران، ۱۳۷۷) ج ۵.

۱۴. محمود روح الامینی، پیشین، ص ۴۳.

۱۵. همان.

۱۶. ر.ک: اسماعیل ابن حماد الجوهری، *الصحاح، تاج اللغة وصحاح العربیه*، تحقیق احمد

عبدالغفور عطار (بیروت: دار العلم للملایین، ۱۹۹۰ م) ج ۳، ص ۱۲۴۰؛ شیخ صفی الرحمن المبارکپوری، *مصباح المنیر* (لبنان: مکتب دارالسلام، ۲۰۰۳ م)، ص ۳۲۹؛ ابو الحسین احمد بن فارس بن زکریا، *معجم مقاییس اللغة* (قم: نشر دارالفکر، ۱۳۹۹ ق)، ج ۳، ص ۲۳۵؛ احمد بن یعقوب فیروزآبادی، *القاموس المحیط* (تهران: مرکز اطلاعات و مدارک اسلامی، ۱۳۸۶)، ج ۳، ص ۴۹.

۱۷. ر.ک: حسن بن موسی نو بختی، *فرق الشیعه*، ترجمه و تحقیق محمد جواد مشکور

(تهران: انتشارات علمی و فرهنگی، ۱۳۸۶) ص ۱۷؛ شیخ مفید، *اوائیل المقالات فی المذاهب و المختارات*، به اهتمام مهدی محقق (تهران: نشر موسسه مطالعات اسلامی دانشگاه مک گیل و دانشگاه تهران) ۱۳۸۴، ص ۱؛ عبدالکریم شهرستانی، *الملل و النحل*، تحقیق محمدفتح الله بن بدران (قم: نشر صادق، ۱۳۸۷) ج ۱، ص ۱۴۶.

۱۸. ابن شعبه حرانی، *تحف العقول عن آل الرسول ﷺ*، ترجمه: صادق حسن زاده (تهران:

نشر آل علی علیه السلام، ۱۳۸۸)، ص ۵۱۰.

۱۹. محمدعلی اسلامی ندوشن، *فرهنگ و شبه فرهنگ* (تهران: توس، ۱۳۵۴)

ص ۷۹ ق ۸۰.

۲۰. محمد بن علی بن بابویه، *عیون اخبار الرضا*، ترجمه: آقا نجفی اصفهانی (قم: نشر

بکاء، ۱۳۸۵) ج ۲، ص ۶۰.

۲۱. ر.ک: اعظم عاشوری، *تأثیر دعا در حیات و پویایی فرهنگ و تمدن شیعه* (قم: پایان نامه

سطح سه، مرکز مدیریت حوزه های علمیه خواهران، ۱۳۸۸).

۲۲. ر.ک: علی نوری مطلق، «ویژگیهای فرهنگی و تمدنی شیعه»، *مجله علمی پژوهشی*

شیعه شناسی، ش ۲۹، تابستان ۱۳۸۹.

۲۳. ر.ک: علی اکبر ولایتی، *پویایی فرهنگ و تمدن اسلام و ایران* (تهران، مرکز اسناد و

